

DE BOOG VAN CONSTANTIJN

door

PROF. DR. A. W. BYVANCK

Het meest sprekende monument van het oude Rome uit zijn eersten Christelijken tijd is zonder twijfel de eerepoort, die bekend is als de boog van Constantijn¹⁾. Blijkens de inscriptie²⁾ immers is deze eerepoort toegewijd aan Constantijn ter eere van zijn overwinning op Maxentius in 312, een overwinning, die tevens de zegepraal beteekende van het Christendom over de heidenen.

De boog van Constantijn (Afb. 1³⁾), het grootste en best bewaarde bouwwerk van dien aard te Rome, is in de archaeologische literatuur van den laatsten tijd herhaaldelijk ter sprake gekomen. Petersen en Hülsen⁴⁾ hebben het moderne onderzoek ingeleid. Later heeft

¹⁾ In het voorjaar van 1927 heb ik, in de reeks van rondleidingen van het Nederlandsch Instituut te Rome, een voordracht over den boog gehouden. — Over den boog in het algemeen verg. J. Leufkens: *Der Triumphbogen Constantins*, Festgabe-Mgr. A. de Waal, *Römische Quartalschrift*, Suppl. Band XIX (1913), blz. 191—216. — Daar vindt men ook de oudere literatuur opgenoemd. — Verg. ook *Guida d'Italia del Touring club Italiano*: Roma (1925), blz. 419. — Gravures naar de sculpturen van den boog door Pietro Sante Bartoli vindt men in het werk van J. P. Bellori, *Veteres arcus Augustorum* (Rome, 1690), pl. 23—47.

²⁾ CIL VI 1139 (Dessau 694). — De inscriptie is in eenigszins precieus termen gesteld; verg. G. Rodenwaldt, *Römische Mitteilungen des archaeologischen Instituts*, XXXVI—VII (1921—2), blz. 76—77.

³⁾ De opname is gemaakt, voordat de voet van den boog is ontgraven.

⁴⁾ E. Petersen, *Röm. Mitt.* IV (1889), blz. 314 en vlg.; V (1890), blz. 73—76; *Neue Jahrbücher*, 1906, blz. 522—523; *Vom alten Rom* (1911), blz. 63 en volg. — Chr. Hülsen, *Röm. Mitt.* VI (1891), blz. 92—93.

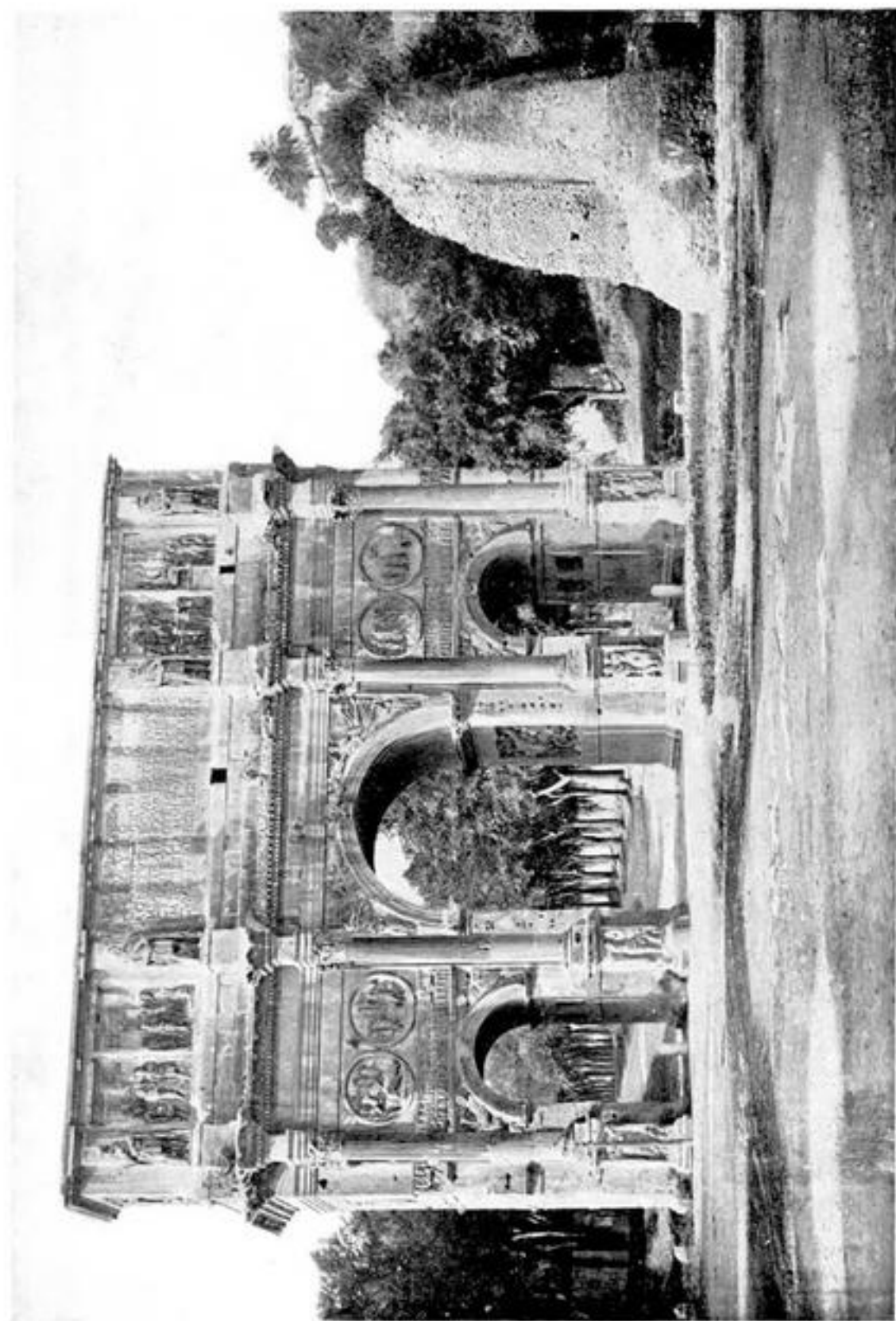
Frothingham ¹⁾ vooral de problemen, die de boog stelt met energie onderzocht. In de laatste jaren heeft men de studie voornamelijk bepaald tot de reliëfs, die den boog versieren, als voortbrengselen van de Romeinsche beeldhouwkunst.

Aan deze reliëfs moeten wij allereerst eenige aandacht schenken. Daarbij kan men terstond twee groote groepen onderscheiden. Het eene deel is uitgehouwen in de steenen zelf, waaruit de boog is opgetrokken. Wel merkt men gemakkelijk verschil van stijl op in de manier, waarop het marmer is bewerkt. Maar men neemt toch in den regel aan, dat al deze reliëfs zijn vervaardigd kort na het voltooiën van den boog, in den tijd dus van Constantijn. Het andere deel der reliëfs is gehouwen in marmeren blokken of platen, die blijkbaar uit ouder tijd dateeren en aan andere monumenten moeten zijn ontleend. Naar men gewoonlijk aanneemt, zijn deze reliëfs door den architect, die den boog in den tijd van Constantijn heeft opgetrokken, ter versiering aan de eerepoort aangebracht. Over de nauwkeurige datering van deze laatste reliëfs is men ook reeds tot een vrijwel algemeen aangenomen resultaat gekomen.

De acht reliëfs aan de lange zijden der attika, naast de groote inscriptie, zijn uit den tijd van Marcus Aurelius ²⁾. De groote reliëfs aan de korte zijden der attika behooren te zamen met de reliëfs aan de beide zijwanden van den middelsten doorgang. Elk van deze vier

¹⁾ De artikels van Frothingham worden zoo aanstonds opgesomd.

²⁾ Eugenia Strong, *La scultura romana* (1923—1926), blz. 253—256, fig. 153—160. — J. Sieveking, *Festschrift-P. Arndt* (1925), blz. 34. — Verg. A. Monaci, *Buletino della commissione archeologica comunale di Roma*, XXVIII (1900), blz. 75—116. — De reliëfs zijn gerestaureerd door Pietro Bracci; zie beneden. — Duidelijk kan men bij deze sculpturen, alleen reeds door de diepte van het reliëf binnen de omlijsting en door den vorm der omlijsting, twee serie's onderscheiden. De verhouding van deze reliëfs tot de reliëfs in het Palazzo dei Conservatori, Scalone 42, 43 en 44, verdient een nader onderzoek.

1. De boog van keizer Constantijn te Rome, noordzijde.

reliëfs bestaat uit twee groote platen. Zij vormen een aaneensluitend geheel, een gedeelte van een friesband van kolossale afmetingen. Voorgesteld zijn daarop ta-freelen uit een oorlog van Trajanus, en in den tijd van dezen keizer zijn de reliëfs ook ontstaan¹⁾. Uit den tijd van Trajanus zijn eveneens de groote figuren van bar-baren uit Phrygisch marmer, pavonazzetto, die op de vooruitspringende deelen van de groote kroonlijst van den boog boven de zuilen vóór de attika zijn geplaatst²⁾. De acht ronde reliëfs, telkens twee boven de nevendoor-gangen aan elke zijde, zijn uit den tijd van Hadrianus; tot tweemaal toe bespeurt men het onmiskenbare por-tret van Antinous³⁾.

De voor deze sculpturen aangenomen dateering kan men als vrijwel zeker beschouwen, daar het onderzoek van de Romeinsche sculptuur der eerste en tweede eeuw van onze jaartelling voldoende materiaal ter ver-gelijking heeft verschaft. Bij het andere deel der reliëfs zijn wij minder zeker. Het zijn in de eerste plaats de zes reliëfbanden van de kleine fries, bestaande uit vier stro-ken boven de nevendoorgangen aan elke lange zijde en twee stroken aan de korte zijden, die naar de lange zij-

¹⁾ Eug. Strong, t. a. p., blz. 142—149, fig. 88—91. — Sieveking, t. a. p., blz. 28. — Brunn-Bruckmann, *Denkmäler*, pl. 580. — G. Roden-waldt, *Jahrbuch des archaeol. Instituts*, XXXVII (1922), blz. 26.

²⁾ Deze figuren zijn gerestaureerd door Pietro Bracci; één (aan de zuidzijde rechts naast het midden) is geheel vernieuwd; een fragment van dit beeld is in het Museo Capitolino, Atrio 21. — Verg. C. Gradara, *Bulletino comunale*, XLVI (1918), blz. 161—164. — Carl Justi, *Winckel-mann*, II 1 (1872), blz. 146.

³⁾ Eug. Strong, t. a. p., blz. 217—224, fig. 131—138. — Sieveking, t. a. p., blz. 29 en 31. — Brunn-Bruckmann, *Denkmäler*, pl. 555, 559, 560 en 565. — S. Reinach, *Revue archéologique*, XVII (1911), pl. I—XVII. — H. Bulle, *Jahrbuch des arch. Instituts*, XXXIV (1919), blz. 144—173. — H. Lehmann-Hartleben, *Röm. Mitt.* XXXV (1920), blz. 143—151. — E. Buschor, *Röm. Mitt.* XXXVIII—IX (1923—4), blz. 52—54.

den omgrijpen tot aan de muurpilasters ¹⁾, verder de reliëfs op de voetstukken der zuilen en in de zwikken der bogen van de doorgangen ²⁾, de beide ronde reliëfs aan de korte zijden van de eerepoort ³⁾ en ten slotte de bustes in de wanden der nevendoorgangen ⁴⁾.

Met uitzondering van de beide medaljons aan de korte zijden van de eerepoort zijn al deze sculpturen in de steenen van den boog zelf uitgehouwen. Zij moeten dus, gelijk wij reeds opmerkten, zijn vervaardigd, nadat de bouw van den boog is voltooid. Zoolang men dus aanneemt, dat de boog is gebouwd voor Constantijn, moet men ook aannemen, dat al deze sculpturen in den tijd van Constantijn zijn vervaardigd, want het is moeilijk te gelooven, dat men in later tijd nog aan de versiering van den boog is gaan werken. Kan men bij deze sculpturen of bij de constructie van den boog verschillende perioden aanwijzen, dan vervalt de zekerheid van dateering, evengoed voor de sculpturen als voor den boog. Ons onderzoek zal vooral deze sculpturen betreffen en de vraag, of de boog in den tijd van Constantijn is gebouwd of reeds vroeger. Het eerst zullen wij nagaan, wat reeds over den datum der constructie met eenige zekerheid is vastgesteld.

De vraag, of de boog van Constantijn als bouwwerk niet ouder moet zijn dan deze keizer, is het laatst uitvoerig besproken door den Amerikaanschen archaeoloog Frothingham in een reeks van artikels. Aan deze

¹⁾ Eug. Strong, t. a. p., fig. 205—208. — A. J. B. Wace, *Papers of the British school at Rome*, IV (1907), blz. 270—276. — G. Wilpert, *Bulletino comunale*, L (1922), blz. 13—57.

²⁾ Eug. Strong, t. a. p., pl. LXVII—LXVIII. — Een opsomming van de sculpturen op de voetstukken der zuilen vindt men bij F. Grossi-Gondi, *L'arco di Costantino* (1913), blz. 29.

³⁾ Eug. Strong, t. a. p., fig. 203—204.

⁴⁾ Deze bustes zijn sterk beschadigd en blijven gewoonlijk buiten beschouwing.

artikels lag een uitvoerig onderzoek van den boog ten grondslag, dat is verricht in het jaar 1913. De boog is bij dit onderzoek ook opgemeten door den architect G. Malgherini. Maar door den vroegtijdigen dood van Frothingham is deze opmeting nooit gepubliceerd en is de reeks van artikels niet voltooid. Verschillende vragen zijn op die wijze onbesproken gebleven.

Enkele der problemen, die Frothingham heeft naar voren gebracht, zijn later op andere wijze verklaard, maar niemand heeft, zooals hij, het probleem van den boog als een geheel gezien en aangevat. Meestal heeft men zich van zijn dikwijls zeer moeilijk te begrijpen verhandelingen afgemaakt door ze als phantastisch te bestempelen en er dan verder geen aandacht aan geschonken. Dit is de reden, dat wij de studie van Frothingham, die haar waarde voor een groot deel nog heeft behouden, als grondslag voor onze beschouwingen moeten nemen.

Frothingham heeft in de eerste plaats uitvoerig willen bewijzen, dat de boog gebouwd is vóór den tijd van Constantijn ¹⁾. Van zijn argumenten, waaruit hij zijn betoog opbouwt, kunnen wij evenwel zeer zeker niet meer laten gelden de stelling, dat de proporties van het monument voor den tijd van Constantijn te goed zijn. Men kan voor dien tijd immers niet spreken van een verval der bouwkunst, maar alleen van een groote onverschilligheid voor het klassieke handwerk van den steenhouwer ²⁾. De bouwmeesters van de thermen van Diocletianus en van de basilika van Maxentius, die

¹⁾ A. L. Frothingham: Who built the arch of Constantine? *American journal of archaeology*, XVI (1912), blz. 368—386. — Reeds Petersen (*Röm. Mitt.* IV, blz. 314 en volg.) schijnt iets dergelijks te hebben willen bewijzen.

²⁾ Verg. de opmerkingen van F. Toebelmann: Der Bogen von Malborghetto, *Abhandlungen der Heidelberger Akademie, phil.-hist. Klasse*, II (1915), blz. 19.

onder Constantijn is voltooid, beheerschten niet alleen de techniek van het bouwen volkomen, maar hadden ook een voortreffelijk ontwikkeld gevoel voor verhoudingen en voor indeeling van ruimte. Zonder twijfel zijn zij, bij de groote ervaring, die de Romeinen bezaten voor de constructie van dergelijke monumenten, volkomen in staat geweest om een bouwwerk als de boog van Constantijn te ontwerpen.

Belangrijk is het argument, dat de boog niet wordt genoemd in de *Notitia regionum*, de lijst der monumenten te Rome, die is samengesteld kort vóór den dood van Constantijn in 334. Wel wordt in dit geschrift vermeld de *Janus quadrifrons* bij het Forum Boarium, die nog is bewaard, als *Arcus Constantini* ¹⁾. Maar verder vinden wij uit den tijd na den boog van Septimius Severus, die op het Forum staat, van het jaar 203 alleen genoemd een boog van Gordianus III uit den tijd omstreeks 240 en de boog van Diocletianus aan de Via lata uit 303, een boog, die als *Arcus novus* wordt betiteld.

Het is inderdaad zeer zonderling, dat de eerepoort, die als de boog van Constantijn bekend staat, in deze lijst ontbreekt, indien ten minste die boog werkelijk voor Constantijn is gebouwd. Frothingham heeft dat niet willen aannemen. Naar zijn meening is de boog niet, gelijk men het gewoonlijk zegt, door een architect uit den tijd van Constantijn in de jaren tusschen 312 en 315 gebouwd met gebruikmaking van fragmenten van oudere monumenten. Hij meent, dat de boog oorspronkelijk voor Domitianus is opgericht, omstreeks 90, en hij heeft een zeer gecompliceerde geschiedenis van den bouw opgesteld. Na den val van Domitianus zou men zijn naam en zijn beeltenis er hebben afgenomen. Later heeft men den boog nog telkens verfraaid en gerestaureerd, todat de boog eindelijk omstreeks 315, met de

¹⁾ Verg. G. Lugli, *La zona archeologica di Roma* (1924), blz. 258—261. — Beneden komt dit monument nog even ter sprake.

toewijding aan Constantijn, ook zijn definitieven vorm heeft gekregen.

Frothingham heeft zijn stelling nog verder uitgewerkt in de boven vermelde artikels ¹⁾. Van zijn argumenten kunnen wij er verschillende ter zijde laten, daar zij reeds door anderen zijn weerlegd ²⁾. Wel zullen wij moeten spreken over zijn voornaamste stelling, dat de boog namelijk in den tijd van Domitianus zou zijn ontstaan.

Reeds lang heeft men opgemerkt, dat de zuilen, de kapiteelen, de muurpilasters, de groote kroonlijst en de lijst in den voornaamsten doorgang niet uit den tijd van Constantijn kunnen zijn, maar moeten zijn vervaardigd in den tijd der Flavische keizers, niet lang dus vóór het eind der eerste eeuw. Frothingham hield deze deelen van den bouw voor de oorspronkelijke decoratie van den boog zelf en hij heeft gedacht aan een verbouwing, waarbij de zuilen op voetstukken verder van het front van den boog af waren geplaatst en de kroonlijst gedeeltelijk was vernieuwd.

Deze meening kan evenwel niet juist zijn, want de voetstukken der zuilen behooren tot den oorspronkelijken bouw en zijn er niet later voor geplaatst ³⁾. Er is dus nooit zulk een uitvoerige verbouwing van den boog geweest. Verder vertoont de kroonlijst zeker de kunst van den Flavischen tijd, maar het is bij nauwkeurige beschouwing volkomen duidelijk, dat deze kroonlijst niet voor dit monument is vervaardigd, maar eerst in later

¹⁾ Frothingham, *American journal of arch.* XVII (1913), blz. 487—503; XIX (1915), blz. 1—12 en 367—384: The frieze, the attic, the eight medaillons.

²⁾ F. Grossi-Gondi, *L'arco di Costantino* (1913). — G. Rodenwaldt, *Röm. Mitt.* XXXVI—VII (1921—2), blz. 75 en volg. — Alice Walton, *Memoirs of the American Academy in Rome*, IV (1924), blz. 169—180. — *Verg. Archaeol. Anzeiger*, 1926, 85.

³⁾ Dit is uitvoerig betoogd door Mej. Walton in haar zoeven geciteerde verhandeling.

tijd door een veel minder kundigen steenhouwer is pas-
klaar gemaakt voor de plaats, waar deze kroonlijst thans
is aangebracht¹⁾. Ook de versierde lijst in den voornaam-
sten doorgang is niet voor dezen boog vervaardigd, maar
aan een monument uit Flavischen tijd ontleend en op
een zeer primitieve manier voor deze plaats ingekort.

Op deze wijze is het dus bewezen, dat de eerepoort in
elk geval geruimen tijd na de Flavische keizers is ge-
bouwd, maar ook geruimen tijd na Septimius Severus.
Noch aan den boog der argentarii bij het Forum Boa-
rium immers, noch aan den boog op het Forum van het
jaar 203 vindt men materiaal gebruikt, dat aan oudere
monumenten is ontleend. Bij den boog der argentarii
kan men hoogstens spreken van een poging om orna-
ment uit den tijd van Flavii na te bootsen²⁾; aan de
eerepoort aan het Forum is zonder twijfel alle decora-
tieve sculptuur voor het monument zelf vervaardigd.

In overeenstemming met deze dateering in den tijd
na Septimius Severus, op zijn vroegst dus in het midden
der 3de eeuw, is ook het baksteenwerk in het binnenste
der attika, dat niet ouder kan zijn dan deze tijd³⁾.
Elders aan den boog kan men de constructie van het
binnenwerk niet meer waarnemen⁴⁾. Men kan alleen de
blokken marmer onderzoeken, die den buitenwand vor-
men. Maar ook de manier van bouwen met deze blok-

¹⁾ Dit is reeds opgemerkt door Petersen (*Röm. Mitt.* IV, blz. 314 en
volg.) en door Toebelmann. — Iets dergelijks kan men, bij voorbeeld,
opmerken aan de architraaf boven de deur aan het Forum van den
tempel van Romulus en aan den ingang van de kapel van San Zeno in
Santa Prassede. — Kapiteelen, bijgemaakt in later tijd, vindt men naast
de oude voorbeelden in Santa Costanza en San Lorenzo fuori.

²⁾ Ten onrechte zegt Lugli, *La zona archeologica*, blz. 261 en volg.,
dat dit ornament ook uit den tijd der Flavii is.

³⁾ Volgens mededeeling van Mej. Walton (t. a. p., blz. 178) is dit de
meening van Mej. Van Deman. — Een afbeelding van het baksteen-
werk vindt men bij Mej. Walton, t. a. p., pl. LXIV 3.

⁴⁾ Verg. Frothingham, *Amer. journal*, XVII (1913), blz. 488 n. 1.

2. Medaljon aan de westzijde.

3.^f Perzische ruiters in den Euphraat.

ken bewijst, zooals wij later zullen opmerken, dat de boog later moet zijn dan de tijd van Septimius Severus.

Op grond van het onderzoek der laatste jaren over de constructie van den boog kan men het volgende als vrijwel zeker beschouwen.

De platen van de groote fries uit den tijd van Trajanus, die zich onder den hoofddoorgang bevinden, moeten daar een plaats hebben gekregen tijdens den bouw en zijn daar zeker niet later aangebracht ¹⁾.

De medaljons, die de zijkanten van den boog versieren, zijn naar alle waarschijnlijkheid daar geplaatst eenigen tijd na het voltooiën van den bouw ²⁾. Dat bewijst de onhandige manier, waarop zij tusschen de steenen van den boog zijn ingevoegd (Afb. 2). De acht medaljons uit den tijd van Hadrianus, die nu boven de nevendoorgangen staan, zijn daar blijkbaar tegelijk met de medaljons aan de zijkanten geplaatst ³⁾. Want deze tien medaljons vormen een samenhangend element in de decoratie. De medaljons boven de nevendoorgangen moeten groote reliëfs vervangen, gelijk aan den boog van Septimius Severus voorkomen. Men kan vermoeden, dat men reeds bestaande sculpturen heeft gebruikt, toen men den boog in groote haast moest voltooiën. De steenen om deze medaljons liggen ook niet meer op hun oorspronkelijke plaats. Aan de noordzijde heeft men de lagen vrijwel laten liggen en alleen de oppervlakte afgehakt; aan de zuidzijde heeft men de geheele constructie veranderd.

De attika is in de 18de eeuw geheel gerestaureerd en blijft om die reden beter buiten beschouwing.

Twee bouwperioden moeten wij dus reeds aan den

¹⁾ Dat is bewezen door Mej. Walton, t. a. p., blz. 178.

²⁾ Dat is, dunkt mij, volkomen overtuigend bewezen door Frothingham, *Amer. journal*, XVI (1912), blz. 384—385.

³⁾ Frothingham (*Amer. journal*, XIX, 1915, blz. 367 en volg.) verklaarde dezen toestand eenigszins anders.

boog onderscheiden: een ouderen toestand, voordat de medaljons zijn aangebracht, en een lateren toestand, na het aanbrengen der medaljons. Wellicht zal men dezen lateren toestand in verband willen brengen met een verbouwing in den tijd van Constantijn. De voortzetting van het onderzoek zal ons evenwel leeren, dat deze veronderstelling niet juist kan zijn.

Een nadere studie verlangen in de eerste plaats de reeks van sculpturen, die aan den boog zelf zijn uitgevoerd. Bij deze sculpturen bespeurt men terstond, gelijk wij reeds opmerkten, groote verschillen in de wijze van bewerking. Maar onze kennis van de sculptuur der 3de en 4de eeuw is zoo gering, dat een nadere determinering vooralsnog niet wel mogelijk is. Na den boog van Septimius Severus uit het jaar 203, die zelf ook nog vrijwel onuitgegeven is, kunnen wij als mijlpaal voor de historie der kunst alleen noemen de basis op het Forum van het jaar 303¹⁾. Voor ons doel is dat thans echter niet voldoende. Zonder twijfel zal de eerepoort van Galerius te Thessaloniki, die kort na 297 is opgericht²⁾, ons het een en ander kunnen leeren. Maar dit monument behoort in het oostelijk deel van het Rijk. Voor de geschiedenis der kunst te Rome zelf heeft het dus geen volle waarde.

Wij zullen dus vooreerst afzien van een nadere analyse dezer sculpturen. Later zullen wij, op grond van de geschiedenis van den bouw, toch nog tot eenig resultaat kunnen komen. Thans moeten wij ons onderzoek bepalen tot de kleine fries, die in zes banden de twee groote pijlers van den boog boven de nevendoorgangen omspant³⁾. Als een mijlpaal voor de geschiedenis der kunst

¹⁾ Wace, *Papers of the British school*, IV (1907), blz. 275.— Frothingham, *American journal*, XVIII (1914), blz. 146—155. — Eug. Strong, *La scultura romana*, blz. 317—318, pl. LXV—LXVI.

²⁾ K. F. Kinch, *L'arc de triomphe de Salonique* (Paris, 1890).

³⁾ Over de kleine fries verg. de boven geciteerde literatuur.

kunnen wij deze fries zonder twijfel niet beschouwen¹⁾, want het is in het geheel niet zeker, dat deze fries aan den tijd van Constantijn mag worden toegeschreven.

In de eerste plaats passen de afgebeelde gebeurtenissen niet recht in het leven van dezen keizer. Ook de hoogst vernuftige verklaring, die Mgr. Wilpert niet lang geleden heeft gepubliceerd²⁾, bevredigt geenszins. Vooral is het niet mogelijk, dat het reliëf aan de zuidzijde boven den rechter nevendoorgang een afbeelding is van den slag bij den Pons Milvius. Wij bespeuren daar een rivier en een riviergod, uitgestrekt tegen de kade, waar het water uit te voorschijn komt. Op die kade stond de figuur van den overwinnenden veldheer, die in later tijd is weggebeiteld. Zijn troepen, ruiters, die gedeeltelijk Romeinsche helmen dragen, jagen den vijand de rivier in. Hoornblazers met Romeinsche helmen op staan rechts op een rots. Van een brug bespeuren wij niets en wij weten toch door de reliëfs der groote zuilen heel goed, hoe de Romeinsche beeldhouwers een brug afbeeldden. Bovendien is het leger, dat op het reliëf in de rivier wordt gedrongen en daar omkomt, gekarakteriseerd door gepantserde ruiters, die de Romeinen *catafractarii* of *clibanarii* noemden³⁾. Deze ruiters dragen een pantser, bestaande uit een groot aantal kleine schubben, dat het geheele lichaam met de armen

¹⁾ Ten onrechte beweert dit G. Rodenwaldt, *Röm. Mitt.* XXXVI-VII (1921-2), blz. 75-80.

²⁾ Hier boven geciteerd. — Verg. Frothingham, *Amer. journal*, XVII (1913), blz. 490 en volg. — Voor de interpretatie is nog lezenswaard F. Grossi-Gondi, *L'arco di Costantino*, blz. 29 en volg. — Voor de beschrijving van den slag bij den Pons Milvius verg. Toebelmann, *Der Bogen von Malborghetto*, blz. 22-25.

³⁾ Wilpert (t. a. p., blz. 42) zegt, dat het de praetorianen zijn, maar in de eerste plaats zijn de praetorianen, voor zoover wij weten, nooit zoo bewapend geweest, en in de tweede plaats vernemen wij uit de beschrijvingen van den slag, dat het corps der praetorianen niet is gevlucht, maar is vernietigd op het slagveld.

en de beenen bedekt. Het is een bewapening voor ruiters, die hun paarden niet verlaten, een uitstekende bedekking tegen pijlen en werpschichten, maar veel te licht voor het gevecht van man tegen man en niet bestand tegen lansen en zwaarden. Het is buitengesloten, dat het leger van Maxentius door zulke ruiters zou zijn aangeduid. Veeleer is de overwinning van den een of anderen keizer afgebeeld op een Perzische ruiterschaar aan den Euphraat (Afb. 3).

In de tweede plaats is van belang het ontbreken van den kop van den keizer op de beide reliëfs aan de noordzijde (Afb. 4 en 5). Het is duidelijk, dat de koppen daar niet moedwillig zijn afgeslagen ¹⁾, en evenmin zijn zij in later tijd weggénomen ²⁾. Ook heeft men niet opzettelijk ruimte opengelaten voor den kop van den keizer met de bedoeling om daar later een in het atelier bijzonder nauwkeurig bewerkt portret aan te brengen ³⁾. Veeleer heeft men aan beide reliëfs zorgvuldig den kop van den keizer weggehakt met de bedoeling om dezen kop door het portret van een anderen keizer te vervangen ⁴⁾, zooals men aan de groote fries onder den hoofddoorgang aan den kop van Trajanus zoo goed mogelijk de trekken van Constantijn heeft trachten te geven. Aan de zuidzijde heeft men op het reliëf met den slag aan de rivier de geheele figuur van den keizer weggenomen. Men bespeurt daar nog de uitholling, die men in den achtergrond heeft gemaakt, voor den kop van de nieuwe figuur ⁵⁾. Het is ondenkbaar, dat men in later tijd het portret van Constantijn zou hebben vernield of nog

¹⁾ Dat was een denkbeeld van Wilpert (*Bulletino comunale*, L, blz. 13).

²⁾ Dat is verondersteld door Rodenwaldt; verg. Lanciani, *Ruins and excavations of ancient Rome*, blz. 194.

³⁾ Dat is een denkbeeld van R. Delbrück, *Archaeol. Anzeiger*, 1914, 186; verg. Grossi-Gondi, *L'arco di Costantino*, blz. 32.

⁴⁾ Verg. Wace, t. a. p., blz. 271.

⁵⁾ Frothingham, *Am. journal of arch.* XVII (1913), blz. 492.

eens door het portret van een anderen keizer zou hebben vervangen en de inscriptie aan den boog niet zou hebben veranderd. De kleine fries is dus vóór Constantijn ontstaan ¹⁾.

In de derde plaats moeten wij aandacht schenken aan de plaats van de fries tusschen de reliëfs er onder en er boven (Afb. 4). De fries is zonder twijfel aan den boog en in de steenen van den boog gehouwen. Aan de zij-kanten beslaat de fries juist de hoogte van twee lagen der blokken, waaruit de boog is opgebouwd ²⁾. Dit is reeds opmerkelijk en men mag zeker aannemen, dat de bouwmeester, als hij de fries daar had voorzien, veeleer hoogere doorlopende platen had aangebracht ³⁾. Merkwaardiger is de toestand boven de nevendoorgangen. Daar heeft men de fries wat smaller moeten maken en wat lager aangebracht. Blijkbaar wilde men de laag blokken, waarop de inscripties *Votis X*, *Votis XX*, *Sic X*, *Sic XX* ⁴⁾ staan, intact laten, terwijl daarvoor aan de zijkanten geen reden was. Bovendien moest er tusschen deze laag blokken en de medaljons eenige ruimte blijven. Anders zou de laag van gekleurd marmer, die de medaljons omsloot, daar niet voldoende spreken. Men is dus gedwongen geweest de medaljons van onderen eenigszins af te platten ⁵⁾. Vooral bij het paar links aan de zuidzijde is dat duidelijk zichtbaar. Bovendien

¹⁾ Dat was ook het denkbeeld van Wace, maar het is niet mogelijk, dat de reliëfs, zooals hij het veronderstelde, aan een ander monument zijn ontleend.

²⁾ De toestand van de bovenafsluiting aan de rechterzijde van de westelijke fries en aan de rechterzijde van de oostelijke fries is, zooals Dr. Leopold heeft opgemerkt, te verklaren door restauratie en daarmee samengaand afbeitelen van den beschadigden rand, die boven aan de fries als afsluiting dienst deed.

³⁾ Frothingham, *Amer. journal*, XVII (1913), blz. 500.

⁴⁾ Het is opmerkelijk dat *Votis X* en *Votis XX* staat aan de noordzijde, *Sic X* en *Sic XX* aan de zuidzijde.

⁵⁾ Frothingham, *Am. journal of arch.* XIX (1915), blz. 373 en volg.

heeft men voor de fries ook nog een klein stuk gebruikt van de blokken, die direct onder de beide voor de fries bestemde lagen zich bevonden. Dit is vooral duidelijk aan de noordzijde. Daar bespeurt men evenwel bovendien, dat deze onderste laag met de lijst onder de fries eens is vernieuwd. Bij deze vernieuwing heeft men het onderste deel van de fries met de voeten der figuren slechts zeer oppervlakkig in de nieuw aangebrachte blokken gehakt. Deze laatste vernieuwing zal zoo aanstonds nog ter sprake komen.

Op deze wijze is het duidelijk, dat de kleine fries en de tien medaljons eens te zamen aan den boog zijn aangebracht. Dit is geschied eenigen tijd, nadat het monument is voltooid, en eenigen tijd, voordat de boog aan Constantijn is toegewijd en zijn definitieven vorm heeft gekregen. Om dit laatste duidelijk te maken moeten wij den opbouw van den boog beschouwen en vergelijken met de beide ons nog in de nabijheid bewaarde eerepoorten.

Geven wij eerst aandacht aan den boog van Titus. Deze boog is opgebouwd uit blokken marmer op een fundament van travertijn. Het onderste blok marmer omvat den sokkel met een geprofileerde lijst. Daarop ligt een blok, dat reikt tot de eerste lijst onder de muurzuil. Dan volgt een blok, dat omvat de basis der muurzuil, den breeden band onder de reliëfs en ook nog een klein stukje van de reliëfs. Het daarop liggende blok dient voor de onderste zuilentrommel en de rest van het reliëf. De blokken, die volgen, vormen den boog, te zamen elf in getal, namelijk een blok voor de tweede zuilentrommel, de lijst die den aanzet van den boog markeert, en het begin van de welving, dan twee blokken van de welving, die reiken tot aan de muurzuil, en twee blokken, die reiken tot aan de architraaf, eindelijk de sluitsteen. De zwikken worden dus gevormd door de

steen van de welving met uitzondering van een klein stuk in den bovenhoek, dat behoort tot den steen met het kapiteel van de muurzuil. De blokken houden geen rekening met de caissons van den boog. Bij de welving wordt de diepte van den boog door twee steenen gevormd, elders meestal door drie steenen. De blokken zijn dus inderdaad van kolossale afmetingen.

Bij den boog van Septimius Severus zijn de blokken van nog grooter afmetingen. Ook daar is het fundament van travertijn, dat aan den kant van het Forum met marmeren platen is bekleed. Daarop is de boog opgetrokken uit groote blokken wit marmer, in doorlopende lagen van ongeveer gelijke dikte. De versierde deelen van den boog, reliëfs, zuilen, kapiteelen, muurpilasters, architraven, lijsten, dat alles is voor den boog vervaardigd en gehouwen uit de steenen van den boog. Het is zeker niet noodig de geheele constructie in bijzonderheden te analyseeren. Voldoende is het op te merken, dat de lagen van elk der vier pijlers uit drie of vier groote blokken marmer bestaan. Even moeten wij alleen aandacht geven aan de constructie der bogen. De welving der kleine bogen wordt gevormd door negen blokken: eerst rechts en links twee horizontaal liggende blokken, die de geheele breedte der pijlers innemen; vervolgens twee blokken, die meer als gewelfsteenen zijn gesneden, maar vertikaal gesteld en zoo hoog reikend, dat ook de lijst, die boven de nevendoorgangen is aangebracht, daarvan nog deel uitmaakt; eindelijk de sluitsteen, die ook een deel van deze lijst vormt. Deze blokken vormen bovendien de zwikken der bogen, met uitzondering van een klein stuk in den bovenhoek. Tegen het midden behoort dit stuk tot het blok, dat ook de lijst omvat in den voornaamsten doorgang. De blokken komen overeen met de caissons van den boog. Die diepte wordt door twee of drie blokken geheel gevuld. Boven de nevendoorgangen is een smalle

fries, juist één laag hoog. Daarop volgen reliëfs, die tot het hoofdstel reiken, bestaande uit verschillende lagen, maar de blokken zijn zoo voortreffelijk aaneengesloten, dat men de naden slechts met moeite bespeurt. — Bij den boog van den hoofddoorgang wordt de welving gevormd door vijftien blokken. Van deze blokken liggen er aan elke zijde drie horizontaal en omvatten ook nog de muurpilasters. Daarop volgt een blok van geringer afmetingen, dat slechts een klein deel der zwikken omvat. De volgende drie blokken loopen door tot de architraaf. In het midden komt eindelijk de sluitsteen. Ook bij dezen boog worden de zwikken bijna geheel gevormd door de steenen van de welving.

De boog van Constantijn stemt in hoofdzaak vrijwel overeen met den boog van Septimius Severus. Wellicht moet men evenwel liever spreken van een vaste traditie van bouwen, die de vormen van beide bogen heeft bepaald. Die traditie heeft zich in den tijd, die tusschen het ontwerpen van beide lag, nog verder ontwikkeld. De boog van Constantijn is immers nog monumentaler door zijn wel overwogen proporties en nog krachtiger van vorm door het strenge stelsel van horizontale lijsten, die het geheel omsluiten.

De constructie zelf is evenwel minder voortreffelijk. De blokken, waaruit de boog is opgebouwd, zijn kleiner van afmetingen en sluiten minder goed tegen elkander. Ook op die wijze verraadt de boog zijn oorsprong in later tijd. Daar komt nog bij het veelkleurig effect. De zuilen en muurpilasters van giallo antico, de omlijstingen der medaljons van porphier, de figuren der barbaren van pavonazzetto; al dit kleurige marmer, dat wij ons sterk gepolijst moeten voorstellen, tegenover het wit van de steenen, waaruit de boog is opgebouwd, geeft een effect van bontheid, dat aan de oudere bouwkunst voor buitenarchitectuur geheel vreemd was.

Het zou ons te ver voeren de constructie van den

boog volledig te analyseeren. Daarbij zouden ook enkele onzekerheden moeten blijven, daar de muurpilasters op verschillende plaatsen de steenen bedekken en dus den opbouw verbergen. Voor ons doel is het voldoende, wanneer wij onze aandacht bepalen tot de constructie der bogen en zwikken.

De aanzet der bogen wordt aangeduid door lijsten, die bijna om het geheele monument worden voortgezet. De lijst in den hoofdingang is, gelijk reeds boven werd opgemerkt, aan een ouder bouwwerk ontleend. De lijsten ter hoogte van den aanzet der bogen boven de nevendoorgangen zijn in de steenen van het bouwwerk gehakt en steeds op die wijze, dat de lijst zich boven aan de blokken bevindt.

De hoogte der bogen van de nevendoorgangen is vier lagen boven de lijst, die den aanzet van den boog aanduidt, en tot de vierde laag behoort nog de lijst, die ter hoogte van den aanzet van den middelsten boog de beide groote pijlers omsluit. Voor den middelsten boog is de hoogte boven deze lijst tot den architraaf zeven lagen (Afb. 1).

De welving van den middelsten boog wordt gevormd door negentien blokken. Van deze blokken loopen aan de zuidzijde de twee benedenste blokken en aan de noordzijde de drie benedenste blokken door tot aan de muurpilasters. Verder wordt ook een belangrijk deel van de zwikken, tusschen den archivolt, de muurpilasters en de architraven, gevormd door de steenen van de welving. Overigens bestaan de zwikken uit een aantal onregelmatig gesneden steenen, die voortreffelijk aansluiten, zoodat de voegen bijna niet te bespeuren zijn. Op die wijze kan men den opbouw daar ter plaatse ook moeilijk nauwkeurig omschrijven.

Geheel anders is de toestand bij de kleine bogen. Daar bestaat de welving uit elf blokken en deze blokken zijn vrijwel langs den archivolt afgesneden, zoodat

slechts zeer kleine stukken der zwikken tot de steenen van de welving behooren (verg. Afb. 4 en 5). Dit is nu in den tijd van Constantijn wel niet ongehoord. Ook aan den *Janus quadrifrons* bij het Forum boarium merken wij immers iets dergelijks op ¹⁾. Maar in dit laatste geval zijn de blokken van de welving door groote rechte lijnen begrensd. Bij den boog van Constantijn daarentegen loopen deze lijnen vrijwel met den archivolt mede en krijgt men den indruk, dat de steenen der welving eerst later op die wijze zijn afgesneden.

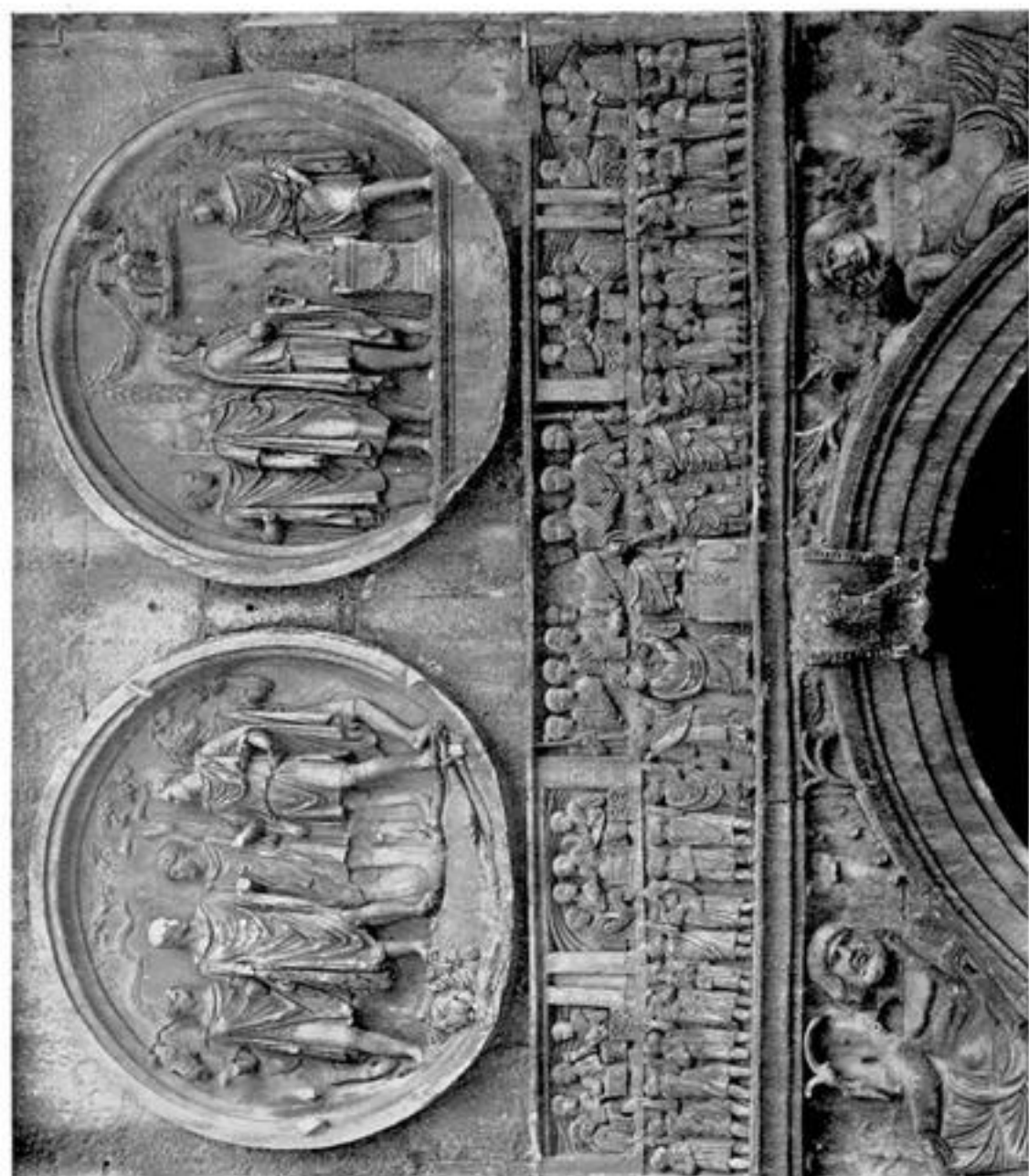
Men kan dat niet goed verklaren door aan te nemen, dat de steenen der welving aan een ouder monument zouden zijn ontleend ²⁾. Want deze steenen hebben geen andere versiering dan een zeer eenvoudig geprofileerde voorzijde en ter wille van dit profiel heeft de architect zich toch zeker niet de maten van zijn nevenbogen laten voorschrijven. Verder is het duidelijk, dat de voorzijde van de blokken der zwikken eens voor een groot gedeelte is vernieuwd ³⁾. Blijkbaar heeft men van die voorzijde een stuk afgehakt en daar dunne platen voor in de plaats aangebracht. Let men goed op, dan meent men ook nog te bespeuren, dat de constructie der zwikken oorspronkelijk niet anders was dan bij den grooten boog. Maar thans zijn de blokken of liever de platen, die de zwikken der nevenbogen vormen, heel anders verdeeld dan overal elders aan den boog en deze platen vertoonen ook een grootere oppervlakte dan de oorspronkelijke steenen.

Een sprekende bevestiging verschaft ons nog de lijst, die boven de nevendoorgangen is aangebracht. Deze lijst maakt deel uit van dezelfde steenen als de boven-

¹⁾ Verg. de afbeelding bij Lugli, *La zona archeologica di Roma*, blz. 259.—De Janus is slordiger geconstrueerd dan de boog van Constantijn.

²⁾ Dit is de meening van Mej. Walton (t. a. p., blz. 177).

³⁾ Dit is reeds opgemerkt door Frothingham (*American journal*, XVII, 1913, blz. 498).

4. Reliëfs boven den rechter neevendoorgang, noordzijde.

ste platen der zwikken. Zijn deze platen dus eens vernieuwd, dan moet de lijst ook sporen van vernieuwing vertoonen, en dat is ook inderdaad het geval. In de eerste plaats heeft deze lijst daar, boven de nevendoorgangen, een ander, veel slechter en flauwer profiel dan de overeenkomstige lijsten aan de zijkanten van den boog ¹⁾. In de tweede plaats is de lijst niet overal goed aangebracht, maar springt hier en daar wat te ver naar voren. Een derde argument verschaft ons de toestand onder aan de reliëfs boven deze lijst. Gelijk wij reeds opmerkten, was oorspronkelijk een deel van deze reliëfs gehakt uit dezelfde steenen als de lijst, maar althans aan de noordzijde ontbreekt dit deel of is slechts zeer weinig uitgewerkt. Wij kunnen dit heel goed verklaren, nu wij weten, dat deze lijst met al de zwikken van de bogen der nevendoorgangen eens is vernieuwd. Blijkbaar heeft men toen verzuimd, het benedenste deel der reliëfs boven de lijst uit den steen te hakken, daar men dit deel van den beganen grond toch bijna niet zag. Van het terras van den tempel van Venus en Roma kan men het intusschen thans zeer goed waarnemen. Ten slotte kunnen wij nog opmerkzaam maken op den toestand van het reliëf aan de noordzijde links, met den keizer op de rostra (Afb. 5). Daar heeft men, om de dunne lijst boven den sluitsteen wat meer stevigheid te geven, ook een stuk uit de rostra weggenomen. Het onderscheid in behandeling der oppervlakte van het marmer verraadt daar onmiddellijk de latere invoeging.

Op deze wijze is het duidelijk, dat de lijst onder de reliëfs der fries boven de nevendoorgangen te zamen met de reliëfs van de zwikken der bogen is vernieuwd een tijdlang, nadat de reliëfs der fries zijn aangebracht. Van de reliëfs der zwikken, die zijn vervangen, zijn wellicht nog enkele stukken bewaard. Bij de reliëfs aan

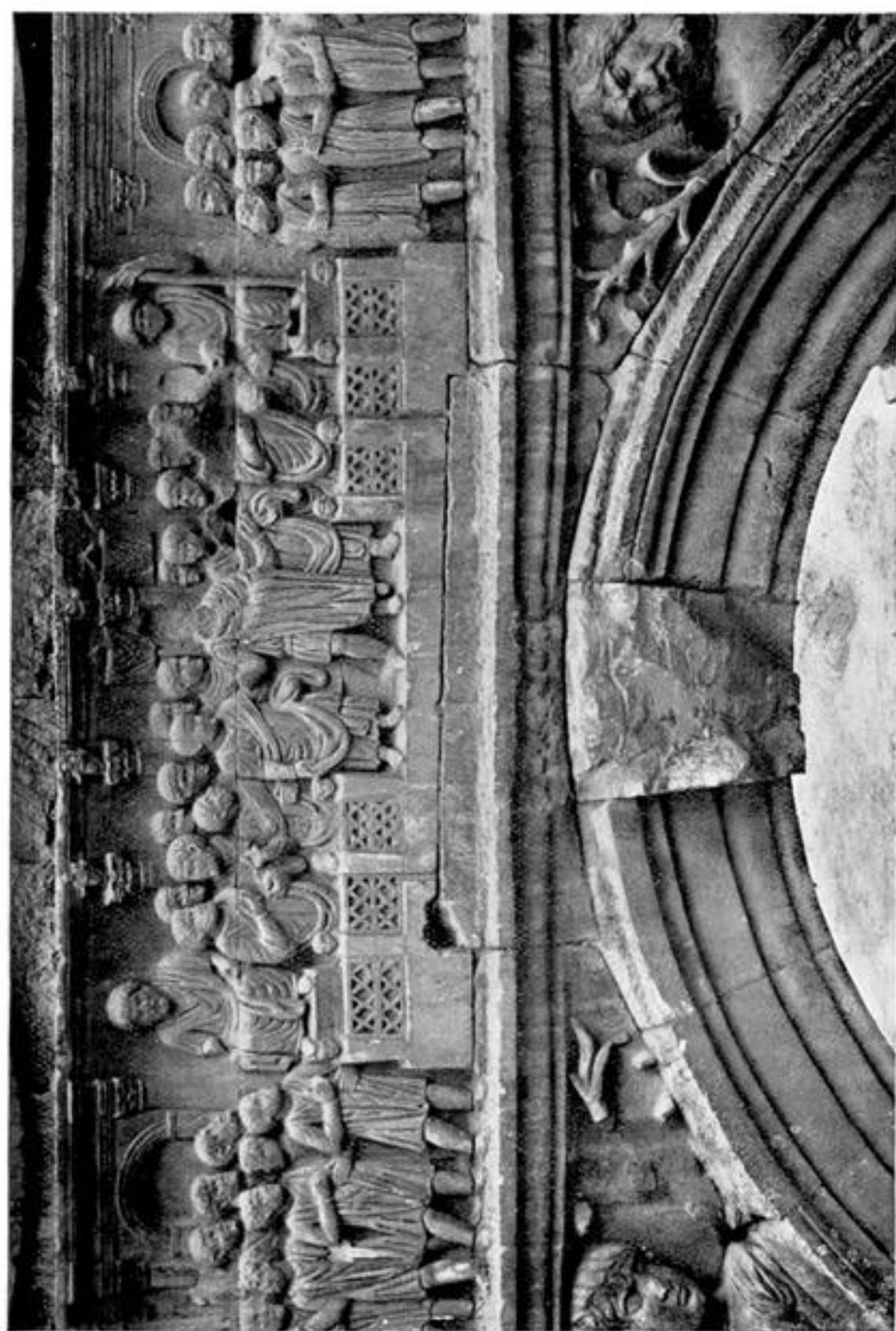
¹⁾ Verg. Frothingham, t. a. p., blz. 494.

den rechterboog aan de noordzijde kan men ook nog aan de rechterzijde beneden een stuk van het oude reliëf naast het nieuwe opmerken. Daarbij bespeurt men twee verschillende manieren om de rots aan te duiden en op deze wijze wordt onze veronderstelling, dat de reliëfs der kleine zwikken eens zijn vernieuwd, nog op sprekende wijze bevestigd.

Wij hebben dus bij den boog van Constantijn ten minste drie bouwperioden te onderscheiden ¹⁾, alle drie geruimen tijd later dan de boog van Septimius Severus. Thans moeten wij nog trachten de reliëfs aan den boog, die men gewoonlijk aan den tijd van Constantijn toeschrijft, over deze perioden te verdeelen.

Tot de eerste periode behoort de bouw van het geheele monument en zeker ook het aanbrengen van de groote reliëfs uit den tijd van Trajanus onder den hoofddoorgang en aan de attika. Waarschijnlijk mag men aan deze periode ook toeschrijven de Victoria's in de zwikken van den hoofddoorgang. Het reliëf is daarbij wat zwaarder en dieper dan bij de andere sculpturen; de figuren zijn scherper omlijnd en spreken krachtiger; bij het kleed bespeurt men nog eenige soepelheid; de plooien zijn zwaar en breed; het geheele reliëf vertoont een zekere grootsche opvatting door de fraai bewogen lijnen. Eveneens zou ik aan deze periode willen toeschrijven de eenvoudige decoratie van den archivolt van den hoofddoorgang. Mogelijk is het zeker, dat ook al een gedeelte van de kleine fries in dezen tijd is uitgevoerd. — Voor deze periode zou men kunnen denken

¹⁾ De attika, die zoo uitvoerig is gerestaureerd, blijft beter buiten beschouwing.

5. De keizer op de Rostra.

aan het midden van de tweede helft der derde eeuw, den tijd ongeveer van Aurelianus ¹⁾).

Waarschijnlijk is de boog toen niet gereed gekomen en bleef eenigen tijd in onvoltooiden toestand staan, totdat de noodzakelijkheid bleek om den boog, die aan een anderen keizer moest worden toegewijd, met grooten spoed af te maken. Toen werden de medaljons uit den tijd van keizer Hadrianus en de medaljons aan de korte zijden aangebracht in een breede omlijsting van platen gekleurd marmer; de kleine fries werd in de blokken van den boog gehakt of althans voltooid; de zwikken der nevenbogen en de voetstukken der zuilen ontvingen hun decoratie. Daarbij was zeker het werk over verschillende ateliers van beeldhouwers verdeeld. De medaljons aan de zijanten en de reliëfs aan de voetstukken der zuilen kunnen uit het zelfde atelier afkomstig zijn. Zij vertoonen de zelfde wat peuterige opeenhooping van lijnen en de zelfde stijve behandeling van het kleet. Het belangrijkste is zeker het atelier, dat de beide banden van de kleine fries aan de noordzijde boven de nevendoorgangen heeft vervaardigd ²⁾. Bij een geheel nieuwe manier om de vormen weer te geven, vindt men daar een zeer eigenaardig vermogen om bewegingen te karakteriseeren, dat men in Rome vóór dien tijd niet aantreft. Zonder twijfel is het werk van een kunstenaar of een groep kunstenaars, die in dezen tijd naar Rome zijn gekomen, een nieuw element dus in de Romeinsche kunst, en het atelier, door deze kunste-

¹⁾ De decoratieve sculpturen, die men gewoonlijk aan den zonnepel van Aurelianus toeschrijft, zijn evenwel zonder twijfel veel beter dan de decoratieve sculpturen, die voor den boog van Constantijn zijn gemaakt.

²⁾ G. Rodenwaldt: *Eine spätantike Kunstströmung in Rom, Röm. Mitt.* XXXVI-VII (1921-2), blz. 58-110. — Zeer lezenswaard is nog altijd de beschouwing over deze reliëfs van Alois Riegl, *Die spät-römische Kunstindustrie*, Cap. II.

naars geleid, is ons ook door andere werken, vooral sarcophagen, zeer goed bekend. — Door de overeenstemming met de bovengenoemde basis op het Forum mag men voor deze periode van den bouw den tijd omstreeks het begin der vierde eeuw aannemen, den tijd dus van Diocletianus en Maximianus.

In de derde periode, den tijd van Constantijn, is de groote inscriptie aangebracht en zijn de reliëfs der zwikken van de nevenbogen vernieuwd. Waarschijnlijk meende men, dat de daar afgebeelde voorstellingen voor den keizer, die het Christendom niet alleen erkende maar ook bevoordeelde, aanstootelijk zouden kunnen zijn. Het afwijkend karakter van deze reliëfs, die zeer vlak zijn behandeld met geringe uitwerking der vormen, spreekt ook voor een andere periode. — Deze bouwperiode mag men omstreeks 315 dateeren.

MEDEDEELINGEN
VAN HET
Nederlandsch
Historisch Instituut
TE ROME

ZEVENDE DEEL

MET 35 PLATEN

DEPARTEMENT VAN OPVOEDING,
WETENSCHAP EN CULTUURBESCHERMING

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1927